

Оксана ЦИГАНЮК (Умань)

ВІДОБРАЖЕННЯ СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ УКРАЇНЦІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Традиційна народна культура, у тисячолітніх надрах якої зосереджено практичний досвід і духовні цінності багатьох поколінь, поряд з іншими етноідентифікуючими чинниками, належить до тих елементів, які засвідчують прадавні історичні корені українців, їх національну самобутність. З огляду на значне зацікавлення широких суспільних верств етнокультурною спадщиною, до невідкладних завдань сучасної етнології належить ґрунтовне вивчення тих складових матеріальної та духовної культури, у яких найбільш чітко відображено характерні особливості народу, простежується історична тяглість його традицій.

Обряди, звичаї, міфи, легенди, повір'я — продукт творчості багатьох поколінь. У них закріплена здобута досвідом система знань, уявлення народу про природу, її явища, про час, пори року, про людину взагалі та її життя. Наші предки, як відомо, впродовж тисячоліть перебували в полоні традиційної народно-побутової культури.

З урахуванням того, що в умовах радянської дійсності дослідники були, по суті, позбавлені можливості вивчати явища народного світогляду (суцільна атеїзація, ідеологічні підходи, поділ на "корисне" й "шкідливе" тощо), а також з огляду на деяку периферійність та приналежність до побутової сфери, демонічна лексика українців у цей період майже не досліджувалася, хоч саме тут народна свідомість зберегла розгалужену систему забобонів та різних вірувань.

Важлива роль у плані джерелознавчої орієнтації у зв'язку з опрацюванням демонічної лексики належить В.Гнатюку — визначному українському етнографу, який зредагував і видав близько 60-ти томів "Етнографічного збірника" та "Матеріалів для української етнології" [5, 390]. Значну наукову цінність становлять, зокрема, упорядковані ним "Знадоби до галицько-руської демонології" (т. XXV) та "Знадоби до української демонології" (т. XV, XXXIII, XXXIV) [3, 237; 4, 280]. Вміщений тут матеріал народної демонології дає змогу виділити чимало представників "темних сил" різного ступеня, а також визначити їх місце в системі уявлень про демонічний світ, а отже, і в демонологічній класифікації.

В.Гнатюк поставив собі за мету відтворити образ демонічних

постатей на підставі матеріалів, записаних з уст народу, не вдаючись при цьому, як пише сам вчений, "у ніякі інтерпретації, пояснювання та здогади..." [4, 13].

"Знадоби до української демонології" (XXXIII і XXXIV томи) розпадаються на два випуски. До першого випуску В.Гнатюк відніс вісім розділів (I. Чорти; II. Страхи; III. Хованці; IV. Рідні духи; V. Богині й русалки; VI. Підміни й потерчата; VII. Блуд; VIII. Смерть і хвороби), а до другого (з наскрізною нумерацією) – десять (IX. Мерці; X. Покутники; XI. Потопсельники й Висільники; XII. Опирі; XIII. Вовкулаки; XIV. Відьми й чарівниці; XV. Знахарі і чарівники; XVI. Хмарники; XVII. Інклюзники; XVIII. Закопані скарби + додаток: 1173. Чорт у хмарах; 1174. Домовик не дозволяє напотемки годувати дитини; 1175. Відьма заставляє дівку їсти здохлу собаку). Отже, автору вдалося зібрати значний такий матеріал – 1175 тем (назв), який за переконанням вченого, зробить свою службу для науки і належало б тільки побажати, "щоби знайшлося в нашій суспільності більше наслідувачів до такої роботи, бо ніхто інший за нас її не зробить" [1, Т. XXXIII, с. III].

Іде не згадує В.Гнатюк про створення світу та людини, про загробне (потойбічне) життя, про тих християнських святих, що заступили за часом, демонів (Ілія – Перуна, Юрія або Николай – Волоса, Зелені свята – Русалії, Івана Купала тощо). Іншими словами, в аналізованій праці В.Гнатюк не подає повної системи української міфології, а обмежується характеристикою лише окремих демонів, які можуть увійти до такої системи. Крім того, він зупиняється при цьому також і на таких назвах істот, про які ми знаємо, що вони є, але не маємо достатніх даних для того, щоб їх схарактеризувати, наприклад: Залізна Баба (що сидить, у кукурудзі і що нею лякають дітей), Житний Дід (що сидить у житі), Баба Яга (що виступає у казках), Мара, Горе, Зоря (Зірниця), Місяці (наприклад, Марець), Дуга (Веселиця), Рахмани, що були, мабуть, також демонічними істотами. Домашній Вуж, який, правдоподібно, лишився з культу вужа тощо.

"Під впливом християнства, - пише далі В.Гнатюк, - затирилися поволі різниці між чортом, домовиком, водянником, болотяником, пасічником, скарбником і т.д.; усе те була "нечиста сила" і як така зводилася під один знаменник чорта" [1, Т. XXXIII, С. XII]. Далі автор переходить до характеристики поодиноких демонів, забезпечуючи при цьому звичайно не літературний, а культурно-історичний аспект. Подамо нижче окремі ілюстрації. Зокрема, зупинимось на розгляді другого випуску В.Гнатюка.

Другим випуском В.Гнатюк завершує, як сам про це пише, “друк матеріалів до демонології” [1, Т.ХХХІІІ, С.ХХХІІІ]. У передньому слові він подає статистику записів (список із 23 осіб) та (з наскрізною нумерацією) опис таких демонів, як: 42. Душа (про її походження та перебування в людськiм тілі, про її вигляд: як маленький чоловічок з чистим та прозорим тілом, як дівчина з крильми; у подобі білого ягняти, золотої пташки, бджоли, мухи, пари тощо); 43. Мерці (ілюстрації – різні модифікації народних вірувань, пов’язаних зі смертю людини: її існування після смерті не кінчається, а лише трансформується, переходячи у розряд вищих істот – у стан духа і т.ін.), 44. Покутники (душі тих мерців, що припустилися на цiм світі різних гріхів, а на другiм – не можуть мати спокою, тобто “покутують” ці гріхи); 45. Потопельники (душі тих мерців, що втопилися випадково чи навмисне). Вони виглядають як звичайні люди, лише мають чорне, як вугілля, і довге волосся [2, Т.ХХХІV, С.Х-ХІ].

Купаються вночі, заманюють у воду людей, щоб їх утопити. Роблять різні збитки. Виступають у різних постатях: у вигляді кудлатого хлопця, у вигляді малої дитини, можуть перекидатися у коня і т.ін.; 46. Повісильники (душі тих мерців, що повісилися). Вони ходять сім років та лякають людей. Щоб їх позбутися, люди знають різні способи, найефективніший з яких такий: від дому до могили Потопельника треба посіяти мак, який той не встигне ніколи позбирати (“запіє когут”) тощо; 47. Опирі (перевертень або померлий відьмак). Це назва також відбиває дуже давні уявлення. 48. Вовкулаки (народні варіанти: Вовкулаб, Вовкун і т.ін.). Має чимало спільного з Босоркуном, але є при цьому й суттєва різниця: якщо Босоркун вночі може з’явитися у різній подобі (і ходить тільки його нечистий дух!), то Вовкун, навпаки, може тільки один раз на місяць (і то лише з волі “наставника”, а не добровільно) перетворитися у вовка і ні в що інше. Вночі Вовкун виє страшно і жалібно. Худоба цих звуків дуже лякається. Часто нападає на неї. Може завжди у двобої перемагає, бо іншої сили, крім вовчої, він не має. Знесилений Вовкун набуває людської подобі лише опівночі і т.д., і т.п.; 49. Відьми (чарівниці). Згідно з віруваннями українців, Відьма може перетворюватися (набувати подобу) в демонічних звірів (гадюка, кішка, миша, собака та ін.) або ж у предмети (бочка, кочерга, колесо тощо) [2, Т.ХХХІV, С.ХІV-ХV]. Візуальні враження: дуже худа, зморщене обличчя, зм’якшене розкуйовджене, очі страшні, червоні і т.д. Дії відьми агресивні, наміри – злі й недобрі. Має значну силу, яку втрачає лише “по перших когутах”, тобто на світанку. Найважливіше

заняття Відьми — відбирати у корів молоко. Як і всі дводушники, має “недобрі очі”, тобто і в подобі звичайної жінки може зурочити, покликати біду, хворобу, особливо на малих дітей. Знає різні шкідливі зілля, отже, навіть удень здійснює різні чари.

Може народжувати дітей, які, однак, неповноцінні (криві, горбаті, плаксиві тощо) і живуть звичайно до семи років, а потім помирають. Тому Відьма намагається обміняти свою дитину на чужу, здорову. Та люди знають, як відшукати свою дитину. Взагалі проти Відьми ж чимало способів захисту, оберегів (у колиску, наприклад, кладуть ніж разом з дитиною, виделку, ложку, мак тощо) [2, Т.ХХХІV, С.ХІV-ХV]; 50. Знахарі (народні варіанти: Чарівник, Ворожбит, Бог) - це люди з великою надприродною силою [2, Т.ХХХІV, С.ХVІІІ]. Вони з допомогою різних предметів і заклинань (заціптувань) готові зробити все, про що хтось просить без огляду на те, чи воно вийде, кому на добро або на зло знахарі примушують навіть духів сповняти свою волю; 51. Градіуник (народні варіанти: Грандобур, Боріуник, Хмарник) — це незвичайні люди. У народі вважають, що є градідники природжені і вчені. Оповідается, як можна стати Градіуником [2, Т.ХХХІV, С.ХХ-ХХІ]. Деякі громади навіть спеціально тримають собі градіуник і платять їм за те, що ті розгоняють грозові хмари, відводять град і т.ін.; 52. Інклюзники — це такі люди, що володіють зачарованими грошима, які можуть видавати коли, кому і скільки разів схочуть. “Якби Інклюз попав у касу, то потягнув би за собою всі гроші” [2, Т.ХХХІV, С.ХХІ]; 53. Закляті скарби. Згідно з народним повір'ям — це закопані гроші: без заклять вони чисті, горять опівночі. Закляті скарби важко дістати, бо їх стережуть злі духи у різних постатях (собака, лев, блискучий чоловік тощо). Подають, однак, поради, як можна і закляті скарби дістати [2, ХХХІV, С.ХХІІІ].

Традиційна народно-побутова культура українців, як переконливо доводять матеріали В.Гнатюка, дає уявлення про дохристиянські вірування, що за певних модифікацій збереглися дотепер, продовжують побутувати серед місцевого населення.

Людину, отже, в її повсякденному житті здавна “супроводжували” різні демонічні сили, в оцінці яких (повір'я, легенди, перекази тощо) впізнається часто сама людина з її

системою цінностей, мораллю, поглядом на життя, реальне й потойбічне, на боротьбу сил добра і зла. Крім того, збереження народною свідомістю тисячоліть розгалуженої системи забобонів та різних вірувань, у тому числі й уже на місцевому ґрунті зазнали звичайно різних трансформацій є виразною прикметою і побутової релігійності українців.

Література:

1. Гнатюк В. Знадоби до української демонології Т.ХХХІІІ – С.ІІІ-ХХХІІІ.
2. Гнатюк В. Знадоби до української демонології Т.ХХХІV – С.Х-ХVІІІ.
3. Етнографічний збірник. - Львів: НТШ, 1912 – Т.ХХХІІІ. - 237 с.
4. Етнографічний збірник Т.ХХХІV. – 280с.
5. Енциклопедія українознавства. - Львів, 1993. – Т 1 – 390 с.

Борис РАКОВИЧ (Тернопіль)

Володимир Гнатюк та його спадщина в контексті національно-культурного відродження України

Ім'я В.Гнатюка не тільки як відомого вченого, а як визначного громадського діяча стоїть у ряду найбільш прогресивних представників української культури кінця ХІХ - початку ХХ ст. Невтомний збирач і публікатор народної творчості, вдумливий і глибокий теоретик у галузі фольклористики та етнографії, організатор наукової фольклористичної роботи, передовий громадський діяч і талановитий публіцист, мовознавець і дослідник української літератури - таким постає перед нами В.Гнатюк. Член-кореспондент Петербурзької АН, член багатьох європейських наукових товариств, академік АН УРСР, він здобув собі славу визначного вченого не тільки у слов'янському світі, а й за його межами [1, 9].

Наукову ерудицію та діапазон В.М.Гнатюка як вченого можна назвати енциклопедичними: історія і теорія фольклористики, етнографія, зокрема питання етногенезу, народні звичаї та обряди; мовознавство і літературознавство та багато ін.

Найпершим предметом наукових зацікавлень В.Гнатюка була фольклористика. Цій галузі українознавства він присвятив чи не найбільше уваги. Його цікавили найрізноманітніші жанри